

B. SZABÓ JÁNOS

Erdély katasztrófája 1658-ban

A védelem összeomlásának politikai és pszichológiai okai

Az 1658-as esztendő Erdély történetének egyik legtragikusabb éve volt. II. Rákóczi György balsikerű hadakozásának eredményeképpen az erdélyi végvári rendszer három fontos erősege török kézre került, s az évi adó tetemesen megemelkedett. Az országot pusztító tatár–török–román hadak által kiszarolt hadisarc meghaladta a százezer tallért, ráadásul e hadak „fáradozásaiért” még hatalmas összegű „kártérítés” fizetésére is kötelezték az országot. Mindezt olyan helyzetben kellett előteremteni, amikor a lengyel béke feltételei között kötött kártérítésre és a krími tatárok fogságába esett erdélyiek kiváltására sem gyűlt össze még a szükséges pénz, s az ország népességét és javait is súlyos károk érték.¹

A fejedelemség valószínűleg legmaradandóbb vesztesége mégis a népesség megfogyatkozása volt. Az ország szívéig hatoló ellenséges csapatok hatalmas területen megtizedelték a lakosságot. Az elpusztult falvak számáról, lakóik megfogyatkozásáról, az etnikai viszonyok átalakulásáról csak az Apafi-korszak nagytömegű gazdaságtörténeti forrásanyagának áttanulmányozása után lehetne pontos képet felvázolni, de már a kortársak becslései is jól érzékeltetik a pusztulás nagyságrendjét. Jenőnél a Körös-hídján több beszámoló szerint is megszámlálták a rabokat, a közölt szám adatok azonban már igen eltérőek: Georg Kraus 180 000 fogolyról számolt be, míg Paskó Kristóf „csupán” 85 000 rabról írt, Velence bécsi követe pedig 58 000 főre tette az elhurcoltak számát. Még ha túlzók is e számok, tekintettel arra, hogy manapság 1 000 000 főre becsüli a fejedelemség összlakosságát, akár a népesség öt százalékát is elhurcolhatták az országból.²

Így nem meglepő, hogy még véget sem értek a hadiesemények, máris megkezdődött a vádaskodás és bűnbakkeresés a politikusok és a lakosság körében. A vádak zöme ismét II. Rákóczi Györgyre zúdult, s ez hamarosan túllépte a bizalmas beszélgetések, magánlevelezések körét. Bethlen János 1658 őszén írt, a Barcsai-párt álláspontjának Európa előtti ismertetésére szánt műve, az *Innotentia Transylvaniae* már nyíltan is kimondta: „Ha mélyebben meg akarnánk vizsgálni minden egyes bajunk okát és eredetét, akkor azok forrásá-

¹ Az év eseményeinek részletes összefoglalása: B. Szabó János: *II. Rákóczi György 1658. évi török háborúja*. Hadtörténelmi Közlemények, 114. évf. (2001) 2–3. sz. 231–278.; Ivanics Mária: *Rabszerzés, rabszolgamunka és rabkiváltás a Krími Kánságban*. (Kézirat. Angol nyelvű változata megjelenés alatt a Brill kiadónál.)

² Kraus, Georg: *Erdélyi krónika*. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Vogel Sándor. Budapest. 1994. 318.; Paskó Kristóf: *A nemes, és régenten híres Erdély országának keserves és szomorú pusztításáról írt siralom*. In: *Az 1660-as évek költészete*. Sajtó alá rendezte Varga Imre. Régi Magyar Költők Tára X. Budapest, 1981. 163.; Battista Nani jelentése, 1658. szept. 28. Hurmuzaki, Eudoxia de: *Documente privitoare la Istoria Romanilor*. IX/1. Bucuresti, 1897. 103.

nak a magyarok fejedelmét: Rákóczi Györgyöt tarthatjuk, amiképpen ez senki előtt nem maradhat titok a fentiek alapján.”³

Rákóczi felelőssége a megkezdődő röpiratháború visszatérő témája lett, s az előzmények ismeretében nem is lehet egykönnyen megkérdőjelezni a fejedelem negatív szerepét. A végeredményt tekintve ugyanis mindegy, hogy hiúságból, családja érdekétől vezérelve vagy nagyralátó módon, magasabbrendű politikai célok érdekében vitte-e harcba Erdélyt az Oszmán Birodalom ellen, makacssága mindenképp súlyos károkat okozott az országnak. Vágyai tükrében valószínűleg túlzottan optimistán látta a nemzetközi törökellenes összefogás lehetőségét, ami a sikeres ellenállás záloga lehetett volna. Akárcsak 1657-ben, ezúttal is kellő garanciák hiányában szánta el magát a fegyveres fellépésre, így végül országának magára maradva kellett szembenéznie az általa felidézett veszedelemmel.⁴ Bár Rákóczi még sokáig próbálta késlekedő, távoli szövetségesei támogatásának hírét erősíteni, 1658 végén már ő maga is kénytelen volt a nyilvánosság előtt beismerni a keserű igazságot: „a kereszténységnek szép végháza gyámolítására gondviselésünk által készek volnánk, ha az háladatlansággal nem fizetne a török kosárjába eperjet szedő keresztyén nevű világ.”⁵

Ám ha az európai segítség el is maradt, néhány esemény váratlanul javította a fejedelem esélyeit. Mielőtt az Oszmán Birodalom hadereje döntést csikarhatott volna ki az erdélyi hadszíntéren, a keleti tartományokban fellángoló dzseláli felkelés a döntő pillanatban elvonta a főerőket a harcterről, s ez akár enyhíthette volna is a hadjárat következményeit.⁶ Ebből a szemszögből vizsgálva az eseményeket, joggal merül fel a kérdés: Miért nem sikerült még ezt a lehetőséget sem kihasználni? Miért vallott oly gyorsan kudarcot az erdélyi ellenállás?

Az erdélyi politikusok felelőssége

Már a kortársak is úgy vélték, hogy a véres áldozatok nem lettek volna ennyire hiábavalók, ha nem történik néhány váratlan esemény. Köztudomású volt, hogy ha Barcsai nem megy – a közvélemény szerint – gyanúsán korán a török táborba, a nagyvezér kénytelen lett volna eredménytelenül távozni Erdélyből. Így a „béketeremtő” szerepében tetszelgő Barcsai Ákost is majd annyi vád érte, amiért elhamarkodottan felkereste Köprülü Mehmedet, mint a háborút kirobbantó Rákóczit. Az országra kiszabott súlyos feltételekben pedig sokan egy-

³ II. Rákóczi György levele Haller Gáborhoz, 1658. okt. 13. In: Szilágyi Sándor (szerk.): Erdélyi Országgyűlési Emlékek XII. Budapest, 1887. 76–79.; Bethlen János: *Erdély ártatlansága*. In: Bethlen János: Erdély története, 1629–1673. Fordította P. Vásárhelyi Judit. Az utószót és a jegyzeteket írta Jankovics József. A mutatókat összeállította Jankovics József és Nyerges Judit. Budapest, 1993. 601.

⁴ A régebbi szakirodalomról: B. Szabó: *II. Rákóczi György*, 231–232. Az újabban megjelent munkákban is találni hasonló véleményeket a fejedelem 1658. évi tevékenységéről: Szabó Péter: *Az erdélyi fejedelemség*. Budapest, 1997. 94–96.; Gebei Sándor: *Sorsfordító évek az Erdélyi fejedelemség történetében, 1657–1660*. In: Történelmi sorsfordulók. Eger, 1999. 48–53.; Ágoston Gábor–Oborni Teréz: *A tizenhetedik század története*. Magyar századok. Budapest, 2000. 194–195. Vö. R. Várkonyi Ágnes: Európai játéktér – magyar politika 1657–1664. In: Hausner Gábor szer.: *Az értelem bátorsága*. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Budapest, 2005. 583–587. A jelen cikk publikálását többek között az inspirálta, hogy egy szerencsés véletlen folytán 2001-ben megjelent tanulmányomról a szűk szakmai közönség visszajelzései mellett olyan vélemények is eljutottak hozzám, amelyek épp a politikusok felelősségének fontosságát hangsúlyozták.

⁵ Szalárdi János *Siralmas magyar krónikája*. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Szakály Ferenc. Budapest, 1980. 475.; R. Várkonyi Ágnes: *A „kereszténység Achillese”*. In: uő.: *Europica varietas – Hungarica varietas*. Budapest, 1994. 89–90.; Lukács Zs. Tibor: *Propaganda és közvélemény a 17. századi Erdélyben. Mentalitástörténeti kutatások II. Rákóczi György uralkodásának korabeli megítéléséről*. Aetas, 11. évf. (1995) 1–2. sz. 72–73.

⁶ Ágoston–Oborni: *A tizenhetedik század története*, 195–196.

szerűen a bán fejedelemségének árát látták.⁷ Nagyon valószínű, hogy ez esetben nem voltak teljesen megalapozottak a vádak. Barsainak nem nagyon kellett ajánlkozni a fejedelemségre, vagy fizetnie érte, hiszen a nagyvezérnek nem volt más komoly jelöltje. Erdélyi részről viszont Barscai beleegyezését a tatár betörés és Jenő kapitulációja indokolta.⁸

E két esemény kapcsán eddig – még az újabb szakirodalomban sem – merült fel annak lehetősége, hogy az ország esetleg képes lehetett volna védeni magát. Holott a fejedelemséget korántsem érte váratlanul a tatár támadás, így lett volna idő felkészülni a védekezésre. Igaz ugyan, hogy a fejedelem fizetett hadinépével kivonult az országból, de még mindig számítani lehetett a hagyományos határvédő feladatot ellátó székelyek tekintélyes seregére, a fogaraszöldi román boérokra, a szászok Rákóczi lengyelországi hadjáratát is átvészeltő „fekete” puskásaira, a személyesen is hadköteles nemességre, valamint a nagy vész esetén összehívható népfelkelésre is. Ha minőségében nem is, de létszámában Rákóczi hadához mérhető, 10 000 főt is meghaladó sereg állhatott volna a kormányzók rendelkezésére.⁹

Ez nem tűnik túl jelentős erőnek, ha összevetjük némely kortársnak az ellenfélről közölt adataival. Némelyek szerint a kán 80 000–100 000 tatárral, 12 000 kozákkal, 12 000 törökkel, 9000 moldvai és 12 000 havasalföldi katonával érkezett az erdélyi határhoz.¹⁰ A tatárok erejéről szóló korábbi beszámolók azonban óvatosságra intenek. Az első jelentős magyarországi krími tatár hadjáratra vonatkozó forrásokat összevetve Ivanics Mária nemrég kiderítette, hogy az 1594-es támadásban a magyar forrásokban rendszeresen felbukkanó 100 000 fő helyett alig több mint 20 000 tatárral érkezett a kán Magyarországra. Ez viszont más megvilágításba helyez egy olyan értesülést is, amelyet utólag még kortársak sem tartottak hitelesnek. A lengyelországi hadjárat előtt a tatár ügyek szakértőjének nevezett Sebesi Miklós állítólag 25 000 főre becsülte a kánság haderejét. Ez talán túl alacsony számnak tűnik, de mivel az állítólagos tanácskozás körülményei nem ismertek, nem lehet eldönteni, hogy vajon a teljes krími hadipotenciálról vagy csak az Erdély ellen mozgósítható erők nagyságáról volt szó. E kettő természetesen jelentősen eltért egymástól.¹¹

⁷ Még Barscai sógora, Keresztes András is rossz hírért költötte rokonának. (Barscai Ákos levele Keresztes Andrásnak, 1658. okt. 15. Történelmi Tár, 1893. 330.); Szalárdi: *Siralmas magyar krónikája*, 454.; Bethlen: *Erdély története*, 1993. 37–38.; Petritivity Horváth Kozma: *Önéletrása*. In: Thaly Kálmán (szerk.): *Történelmi Kalászkok*. Pest, 1862. 53.

⁸ Németh István: „*Ugyan ott Jenőnél Ur Barscai Ákos Fejedelmé téteték*” (ismeretlen magyar nyelvű forrás Barscai Ákos török követjárásáról). Keletkutatás, 10. évf. (1996) 1. sz. 62–64. Olyannyira nem volt szilárd előzetes elképzelés az új fejedelem személyéről, hogy még Barscai Ákos kinevezési irata is a békeidőben szokásoktól eltérő módon készült. A diplomatikai vizsgálat kimutatta, hogy a nagyvezér Konstantinápolyból valószínűleg csupán egy tigrával ellátott üres papírlapot hozott magával, s az adhnáme szövege sebtében készült a kinevezés helyszínén. (Papp Sándor: *Három török dokumentum Barscai Ákos erdélyi fejedelem hatalomra kerüléséről*. A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola közleményei. Sectio Humana (1989–1990) 26–27.) Az irat tanúinak említése eltér az ilyen fontos dokumentumoknál szokásos pontos felsorolástól, s ez teszi valószínűvé a fenti állítást. (Papp Sándor szíves szóbeli közlése.) Zavaros politikai helyzetben, amikor a nagyvezérnek a magyarországi hadszíntéren kellett döntéseket hozni az erdélyi trónkövetelők támogatásáról, előfordultak már korábban is hasonló esetek. Papp Sándor: *Székely Mózes erdélyi fejedelem hatalomra kerülésének diplomáciai tanulságai és egy nagyvezíri előterjesztés (telhis) keletkezése*. Aetas, 15. évf. (1999) 4. sz. 77–79.

⁹ B. Szabó: *II. Rákóczi György*, 235–237.

¹⁰ Az ellenséges sereg 100 000 főt meghaladó létszámáról: Frank András országgyűlési tudósításai és naplójegyzetei 1657–1661 között. Közli Szilágyi Sándor. Történelmi Tár, 1888. 37.; *Erdélyi Országgyűlési Emlékek XI*. Budapest, 1886. 69.

¹¹ Ivanics Mária: *A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban*. Budapest, 1994. 176–178.; Szalárdi: *Siralmas magyar krónikája*, 346.

Ha a kán közvetlenül a Krím előterében hadakozott, serege – Kemény János esetleg túlzó becslése szerint – akár 60 000 harcost is számlálhatott. Ha a krími had távolabbi hadszínterre indult, természetesen az ország őrzésére is kellett harcosokat hátrahagyni. Különösen olyan időkben volt erre nagy szükség, amikor a kánság Ukrajnában is háborút viselt. Még ha valóban elérte volna is az emlegetett 80 000-et a mozgósítható tatárok száma, ennek jelentős részét 1658-ban lekötötte az oroszok és a fellázadt kozákok elleni harc.¹²

Mindennek alapján Constantin moldvai *postelnik* értesítése tűnik a legelfogadhatóbb adatnak, miszerint a kán 20 000 tatárral és 4000 kozákkal érkezett az erdélyi határhoz. (Velence bécsi követének jelentéséből tudható, hogy Bécsbe is csupán 30 000 tatár jövetelének híre jutott el.) A hadsereg többi részével kapcsolatban is felbukkantak olyan részadatok, amelyek valószínűsítik, hogy mind a kozákok, mind a török és a román csapatok alig negyedannyian lehettek, mint azt utóbb feltételezték. Fontos szempont, hogy ezen források zöme a harcok alatt keletkezett, amikor még nem befolyásolhatta íróikat az a szempont, hogy az ellenfél hatalmas erejével próbálják palástolni saját tehetetlenségüket.¹³

Összességében tehát maximum 40–50 000 katonára lehet becsülni a keleti irányból érkező ellenséges hadak erejét. Ez még mindig számottevő túlerő volt, de már nem biztosan kiegyenlíthetetlen. Seregük néhány könnyen mozgatható kis ágyún kívül nem rendelkezett számottevő tüzérséggel, gyors mozgásuk azt jelzi, hogy csak igen kevés gyalogosuk volt, s a seregnek legalább felét olyan tatár harcosok tették ki, akik nem rendelkeztek tűzfegyverekkel. Számatlan példa bizonyítja, hogy ezekkel szemben rendkívül sikeresen lehetett alkalmazni tüzérséget és puskás gyalogságot is, amiben bővelkedett az erdélyi védelem. Igaz, a védőknek további hátrányt jelentett, hogy szinte bármelyik szorosnál vagy hágónál számíthattak az ellenség betörésére, viszont ezeket a természetes akadályokkal és erődítésekkel is védett helyeket a támadók számához képest csekély erővel is eredményesen lehetett volna védeni, s a szűk helyen az ellenséges könnyűlovasság fölénye is kevésbé érvényesült volna.¹⁴

Lehet, hogy a rendelkezésre álló erők mellett kétséges volt egy összecsapás végkimenetele, de jó esetben az erőteljes ellenállás akár el is téríthette volna a tatárokat az erdélyi betörés tervétől. Ám mint fentebb már kiderült, jelentősebb ütközetre valójában nem is ke-

¹² Ivanics: *A Krími Kánság*, 47.; Kemény János: *Ruina exercitus Transsylvanici*. In: Kemény János és Bethlen Miklós művei. A szöveg gondozás és a jegyzetek V. Windisch Éva munkája. Budapest, 1980. 320.

¹³ A tatárok és kozákok létszámáról: II. Rákóczi György levelei anyjához, 1658. aug. 25., szept. 12. In: Szilágyi Sándor (szerk.): *Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek. I. osztály: Diplomataria, Okmánytárak XXIV*. Budapest, 1875. 555., 561.; Michel Goldschmidt brassói bíró levele Beszterce városához, 1658. aug. 27. In: *Documente privitoare la Istoria Romanilor*, XV/2. Bucuresti, 1913. 1286.; Battista Nani velencei követ jelentése, 1658. szept. 28. In: *Documente privitoare la Istoria Romanilor*, IX/1. Bucuresti, 1897. 103. A szilisztrai beglerbég hadáról lásd B. Szabó: *II. Rákóczi György*, 234. 18. j. A két vajda csapatai létszámának kapcsán eddig nem merült fel az a szempont, hogy havasalföldi és moldvai seregek is részt vettek a lengyelországi hadjáratban, s emiatt valószínűleg a két vajdaság katonaságát is súlyos veszteségek érték 1657-ben.

¹⁴ A kortársak adatai közül a legkisebb, Enyedi Istváné áll a legközelebb ehhez a becsléshez. Ő csupán 50 000 fős ellenséges hadról írt. (Enyedi István: *Occasio suscepti itineris et belli Principis Georgii Rakoczi in Poloniam*. In: Szalai Károly (szerk.): *Erdélyi Történelmi Adatok IV*. Kolozsvár, 1862. 269. A támadók tüzérségéről: Dipsei Szabó István: *A szertelen pogányság Nagy-Enyeden cselekedett pusztításának rövid és hiteles históriája az 1658. esztendőben*. Közli Jánossy Sámuel. Nagy Enyed, 1899. 10–12. A fogságban lévő Kemény János így értékelte a tűzfegyverekkel felszerelt gyalogság szerepét a tatár hadsereggel szemben: „Sok lövő szerszám és puskás had nélkül ez nemzet ellen mind három ország [ti. Erdély, Moldva, Havasalföld] sem elég, de ha olyan had közt lehetnék mint valánk csak Sztryjnél, játszadoznám velek, ki tellhetnék magyar királytól.” Kemény János levele Barcsai Ákoshoz, 1658. febr. 1. *Történelmi Tár*, 1882. 608.

rült sor, mert Mikes Kelemen – a külső szemlélők számára érthetetlen módon – július végén váratlanul elbocsátotta az addigra a határ őrzésére összegyűjtött hadat. Emiatt sokak szemében elsősorban őt terhelte a felelősség a hamarosan bekövetkező pusztulásért.¹⁵

Ám ha valakit hibáztatni lehet a történekekért, az sokkal inkább Barcsai Ákos. Amikor újonnan megválasztott fejedelemeként a segesvári országgyűlésre hívta a rendeket, az országdúlás közepette Brassóba és Szebenbe szorult nemesek és székelyek azzal hárították el a meghívást, hogy a nagysinkai országgyűlés előtt is hiába ígért nekik Barcsai bántatlanságot, az ellenség mégis rátört az országra, így amíg a kán el nem vonul a határokról, ők nem mozdulnak ki a megerősített helyekről. Ezekből a levelekből világosan kiderül, hogy 1658 nyarán az erdélyiek fegyverszünet kérését elfogadva a budai vezér az ellenállás beszüntetéséért békét ígérő hitlevelet küldött Barcsai kormányzónak, amit az szerte az országban terjesztett. Így történhetett meg, hogy a Barcsai ígéreteiben bízó Mikes Kelemen közvetlenül a tatár betörése előtt feloszlatta a határt őrző sereget, és hazaengedte a nagysinkai országgyűlésre készülődő nemeseket.¹⁶

A jelenleg ismert források alapján egyelőre nem lehet eldönteni, mi is volt a történekek valódi mozgatórugója. A budai vezér hitlevele lehetett egyszerű csel fogás a törökök részéről, hogy megosszák az erdélyiek ellenállását. Ha a törököknek mégis valóban békés szándékaik lettek volna, akkor lehetséges, hogy már nem tudták időben leállítani Mehmed Girej hadjáratát, vagy ami még valószínűbb, a krími uralkodó nem volt hajlandó magára nézve kötelezőnek tekinteni a budai vezér ígéretét. A hadjárat hátterében ugyanis komoly rivalizálás folyt az Oszmán Birodalom vezetői között, és a kán megragadhatta az alkalmat, hogy összekapcsolja a krími érdekszféra kiterjesztését II. Rákóczi György eltávolításával, mivel a legalkalmasabb utódjelöltet, Kemény Jánost épp Mehmed Girej tartotta a kezében.¹⁷

Noha Keményt saját bevallása szerint még a hadjárat megkezdése előtt is hiába próbálta a kán együttműködésre bírni, a krími diplomácia már áprilisban azon munkálkodott, hogy a Portával elfogadtassa az ő jelöltségét. Az erdélyi főúr a hadjárat kezdetekor – saját bevallása szerint – a Krímben maradt vasra verve, ám Mehmed Girej később mégis a sereg után hozatta jelöltjét a havasalföldi Tirgovistébe.¹⁸ Kemény már 1657 őszén is a rendek első számú jelöltjének számított, de aggódtak amiatt, hogy a kán foglyát fejedelemmé választva sokba kerülhet kiváltása, s ezzel precedenst teremtve Konstantinápoly mellett, attól kezdve Bahcsisze-

¹⁵ Kemény János a védelem esélyeit utólag is jónak látta. A tatárok maguk is meglepődtek, hogy a Bodza-szoroson oly könnyen átjutottak s „ha ember lőtt volna az passusnak oltalmára, csak másfelé mentek volna [ti. a tatárok]”. Kemény János levele Barcsai Ákoshoz, 1658. okt.-nov. In: *Kemény János önéletírása és válogatott levelei*. Válogatta és sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta V. Windisch Éva. Budapest, 1959. 385.; Kemény János levele II. Rákóczi Györgyhez, 1658. ősze. *Történelmi Tár*, 1882. 617. A Mikes Kelemenről terjesztett vádakról: Bornemisza Kata levele Teleki Mihályhoz, 1658. szept. 25. In: Gergely Samu (szerk): *Teleki Mihály levelezése, 1656–1679*. I. Budapest, 1905. 256.

¹⁶ A Szeben városába szorult nemesek Barcsai Ákoshoz, 1658. szept. 23., Brassó és az ott lévő székelység levele Barcsai Ákoshoz, 1658. szept. 24. *Történelmi Tár*, 1893. 327–328.; *Hidvégi Nemes János naplója*. Közli Tóth Ernő. *Történelmi Tár*, 1902. 250.

¹⁷ Ivanics Mária: Krími tatár követjárások a bécsi udvarban 1598–1682 (vázlat a krími tatár diplomácia 16–17. századi történetéből.) *AETAS* 15. évf. (1999) 4. sz. 44.

¹⁸ Kemény János: *Memoriale*, 1658. ápr. 10. *Történelmi Tár*, 1882. 610–611.; Kemény János levele Barcsai Ákoshoz, 1658. okt.-nov. In: *Kemény János önéletírása*, 385.

rajból is beleavatkozhatnak a fejedelmválasztásokba. Emellett Bethlen Gábor trónra kerülésére emlékezve a „bekísérésére” küldendő tatár had jelenléte is elég riasztónak tűnt.¹⁹

A nagyvezér, Köprülü Mehmed viszont Barcsai Ákos lugosi és karánsebesi bánban lelt elfogadható fejedelemjelöltre. Barcsai még I. Rákóczi György uralkodása alatt tanulta ki a diplomácia fortélyait Konstantinápolyban, s jó török kapcsolatai voltak, s az is mellette szólhatott, hogy nem vett részt a vétkesnek minősített lengyelországi hadjáratban.²⁰ A törökök ajánlatukkal már 1657 júniusában megkönyékezték az akkor kormányzói tisztet betöltő főurat. Rhédey megválasztása előtt Kemény mellett az ő neve is szóba került a lehetséges jelöltek között, de a rendek nem találták elég vagyonosnak ehhez a tisztséghez. Rhédey uralma alatt – politikai ellenfelei szerint – a bán továbbra is a hatalom megragadását célzó titkos tárgyalásokat folytatott a temesvári beglerbéggel, s a medgyesi gyűlés előtt ezek lelepleződése miatt pártolt át Rhédeytől Rákóczihoz. Bár 1658 nyarán török részről ismét tudtára adták, hogy fejedelmmé kívánják tenni, beleegyezése híján mégsem lett a török vezetők biztos jelöltje.²¹

Így amikor Mehmed Girej Konstantinápolyban latba vetette befolyását Kemény érdekében, a nagyvezér távollétében a Porta hajlott a krími javaslat elfogadására. Mivel a kedvező válasz csupán idő kérdésének tűnt, a kán aligha akart volna lemondani a nagy nyereggel kecsegtető hadjáratról. Valószínűleg ez lehetett az oka annak, hogy a kán később sem óhajtotta összehangolni működését a hadjárat szerdárjával. Például Gyulafehérvár feladulása után észak felé vette útját, bár Köprülü Mehmed az általa „nyomorult hangyáknak” nevezett tatárokat is a jenői táborba parancsolta. A kapcsolat azonban nagyon esetleges volt a két hadseregetest között, mert a kán egyre távolodott a nagyvezér hadától, s Rákóczi „csatáival” és az Erdélyben portyázó sokféle haramiával szemben a törökök nem voltak képesek megoltalmazni levélhordóikat.²²

Mivel Köprülü Mehmed mindenképpen meg akarta gátolni a kán befolyásának további gyarapodását, Barcsai Ákosnak ismét lehetősége nyílt a fejedelmi trón megszerzésére. A nagyvezér Sebesi Ferenc révén nyíltan tudtára adta, hogy ha nem vállalja el a tisztet, a krími kán embere, Kemény János lesz a fejedelem Erdélyben.²³ Ezzel a nagyvezér és a kán Erdély fennhatóságáért folytatott hatalmi játszmájában a kán komoly lépéshátrányba

¹⁹ Barcsai Ákos levele Kemény Jánoshoz, 1657. december 22. In: *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. XI. 331–332.; Bethlen Gábor „bekíséréséről”: „Azt mondta Naszuf pasa életére-lelkére, hogy oly móddal küldi az hadat Erdélyre, hogy egy bárány kárt sem tesznek. Nem is töttek egy bárány kárt, hanem kihoztak huszonötezer rabot az országból, ki miatt most is pusztá némely falu, sok apa anya siratja.” Borsos Tamás: *Vásárhelytől a Fényes Portáig*. Szerk. Kocziány László. Bukarest, 1972. 207.

²⁰ Horn Ildikó: *Az erdélyi fejedelmi tanács (1648–1657)*. In: Horn Ildikó (szerk.): *Perlekedő évszázadok. Tanulmányok Für Lajos történész 60. születésnapjára*. Budapest, 1993. 258–259.; Németh: „*Ugyan ott Jenőnél*”, 62–65.

²¹ Hubiár aga levele Barcsai Ákoshoz, 1657. jún. 24. In: Szilágyi Sándor (szerk.): *Erdély és az Északkeleti háború. Levelek és okiratok*. II. Budapest, 1891. 417–418.; Barcsai Ákos levele Kemény Jánoshoz, 1657. dec. 22. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. XI. Budapest, 1886. 331–332.; Szalárdi: *Siralmas magyar krónikája*, 466–467.; Rhédey vádjáról: II. Rákóczi György levele anyjához, 1658. dec. 23. In: *Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria*. XXIV. 532.; Barcsai Ákos levele II. Rákóczi Györgyhez, 1658. aug. 21. In: *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. XI. 418.

²² Ballarino, 1658. nov. 1. Giovanni Battista Ballarin velencei követ jelentései Konstantinápolyból. A Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, Mo 4983, 8. doboz/3.; Bartha Boldizsár: *Rövid Chronika*. Debrecen, 1666. 35.; II. Rákóczi György levele anyjához, 1658. szept. 3. In: *Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria*. XXIV. 558.

²³ Lutsch, Johann: *Diarium*. In: *Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgen*. I. Kiadta Kemény József. Klausenburg, 1839. 294.

került. Már késve érkezett a Porta engedélye, s Kemény is késve kapcsolódott be megválasztásának előkészítésébe. Szeptember 1-jén a fogoly főúr kiváló taktikusként óvatos hangú levélben fordult az erdélyiekhez, felvillantva annak lehetőségét, hogy – természetesen csakis hazája üdvére gondolva – amennyiben más lehetőség nem kínálkozik, ő vállalja a fejedelemséget. Ezt az írást híu emberei és családtagjai Erdélyszerte terjesztették. Az eredeti szövegnek ugyan csak az első fele ismeretes, de a kortársak beszámolójából kiderül, hogy Kemény megígérte, ha őt választják fejedelemmé, sem a török adó nem nő, sem sarcot nem kell fizetni, s ha a nemesség elébe járul, a tatárok is csak Moldváig kísérik. Ha viszont ezt nem teszik, a tatár sereg úgysis behozza az országra – szólt a fenyegetés.²⁴

Kemény emberei igen eredményesen működtek. Sorra felkeresték a legfontosabb erdélyi politikusokat, és látszólag még Barcsai Ákos is sikerült rávenniük arra, hogy felajánlja lemondását Kemény javára, jöllehet uralma törvényesítése végett ő október 5-ére már országgyűlést hirdetett Segesvárra. Mivel a nagyvezér szeptember 17-én visszaindult Jenő alól, Barcsai és társai ajánlatukat csupán a Jenőben hátrahagyott Kenán budai beglerbéghez juttathatták el, aki világosan tudtukra adta, hogy elkéstek javaslatukkal.²⁵

Barcsai szerepe tehát korántsem olyan egyértelmű, mint ahogyan azt a működését fel dolgozó kutatók vélik.²⁶ Talán jóhiszeműen szorgalmazta az ellenállás beszüntetését, de politikusi tevékenységének néhány olyan epizódja is ismert, amely kétségbe vonhatja feltétlen hűségét a fejedelemhez. A bán már a medgyesi országgyűlés előtt is kettős játékot játszott. Miközben január 1-jén hidegvérrel arra tett javaslatot Rákóczinak, hogy raboltassa el a rendek levelét Konstantinápolyba vivő Száva Mihályt, és börtönöztesse be úgy, hogy „még napfényt se látna”, hogy helyébe a fejedelem megbízható emberét állítsák, január 18-án már azt javasolta a budai vezérrel Rhédey nevében tárgyaló Sebesi Ferencnek: figyelmeztesse a beglerbéget Rákóczi készülődésére, s a vajdának küldött fenyegető levelekkel és a hajdúvárosok közelében tartott erődemonstrációval igyekezzék elszigetelni a fejedelmet. Mindennek fényében még az sem elképzelhetetlen, hogy a nagy taktikus végül szándékosan teremtette meg a maga számára „kedvező” látszatot a fejedelmi trón elfogadásához.²⁷

A felelősséget azonban mindvégig következetesen elhárította magától a bán is. Közvetlenül a tatár betörés után még elismerte Rákóczi előtt, hogy hiba volt a Bodza-szoros őrizetlenül hagyása, de már akkor is igyekezett saját hibáját a fejedelem mulasztásaival kiseb-

²⁴ Kemény János instrukciója Szigethi Péter számára, 1658. szept. 1. In: Kraus: *Erdélyi krónika*, 319–320. Kemény János fia, Simon is részt vett a szervezkedésben, ezért 1659 elején a szászsebesi országgyűlés hűtlenség vádjával házáat elkoboztatta. Erdélyi Országgyűlési Emlékek. XI. 283.; Kemény Vinczi nevű ügynökének működéséről: Bornemisza Kata levele Teleki Mihályhoz, 1658. okt. 3. In: *Teleki Mihály levelezése*, 277.

²⁵ Barcsai Ákos meghívója a segesvári országgyűlésre, 1658. szept. 25. In: Erdélyi Országgyűlési Emlékek. XII. Budapest 1887. 65–67.; Lutsch: *Diarium*, 303.; „... írtatok és megmutattátok a ti igyekezeteket, hogy az török és tatár nemzettség között valami veszekedés ne essék, örömet a fejedelemséget Kemény Jánosnak engeditek, azzal ti engedelmes hűségüket bizonyítottátok meg. Ti csak álhatatosan maradjatok meg az hűségben, ne kételkedjetez mindhalálotokig. Csak jól viseljetez gondot Erdély országára ... Az fővezér urunk, az ti atyátok, sokáig várá az felséges tatár chámot, hogy vele becsületesen társalkodjék, de el késsék, hanem engemet hagyott locumtenensnek, sok ajándékot hagyván nállam, hogy becsületesen visszabocsássam.” Kenán budai beglerbég levele Barcsai Ákoshoz, 1658. Magyar Történelmi Tár, XVII. Pest, 1871. 62–63.

²⁶ Erdélyi Alajos: *Barcsay Ákos fejedelemsége*. Századok, 40. évf. (1906) 5–6. sz. 412–450., 489–547.; Németh: „*Ugyan ott Jenőnél*”, 64–65.

²⁷ Barcsai Ákos levele II. Rákóczi Györgyhöz, 1658. jan. 1. In: Erdélyi Országgyűlési Emlékek. XI. 334.; Barcsai Ákos levele Sebesi Ferenchez, 1658. jan. 18. In: Veress Endre: *Documente privitoare la Istoria Ardealului, Moldovei, si tării Romanesti*. X. Bukarest, 1938. 321.

bíteni. Később viszont a Rákóczival vívott szópárbajokban már egyáltalán nem volt hajlandó a nyilvánosság előtt vállalni cselekedetét, s beismerés helyett mind ő, mind pártbívei inkább az ellenség hatalmas erejét s az azzal szembeni ellenállás képtelenségét hangoztatták.²⁸ Ám ha sokak számára még ma is szükségesnek tűnik az egykori politikusok felelőségének vitatása, akkor meg kell állapítanunk, hogy II. Rákóczi György mellett Barcsai is szándékaitól függetlenül felelősnek tekinthető, mert meghíúsította az erdélyiek szervezett védekezésének utolsó lehetőségét, s ezzel kiszolgáltatta az országot a biztos pusztulásnak. S ebben a felelőségben osztoznia kell vele az rendi ellenzék többi vezetőjének is, akik részei voltak Barcsai döntéseinek, s utóbb épp oly tehetetlenül szemlélték a közelgő vészt, mint bármelyik közember, holott épp nekik kellett volna élen járni az ellenállás szervezésében.²⁹

A lakosság viselkedése

Még a védelem megszervezésére hivatott vezetők csődje után sem volt törvényszerű, hogy a lakosoknak tétlenül túrni kellett az országban portyázó ellenséges csapatok garázdálkodását, s ne védekezhetett volna ellenük eredményesen. Hisz mi sem mutatja jobban az efféle hadak gyöngeségeit, mint az, hogy alig hatvan évvel később, 1717-ben egy hasonló nagyságú tatár hadsereget alig néhány tucat hivatásos katona segítségével szinte teljes egészében felmorzsolta a megtámadott vármegyék tisztviselőinek irányításával a hadrakelt jobbágyság a Felső-Tisza vidékén.

Annak ellenére történt mindez, hogy az „utolsó tatárjárás” körülményei több szempontból is hasonlítottak az 1658. évi erdélyi betörés előzményeihez. 1717-ben a császári hadvezetés, bár tudott a készülő támadásról, szintén nem volt hajlandó elvonni jelentősebb erőket a főhadszíntérről a veszélyeztetett hátország védelmére, s a határvédelemre kirendelt megyék nemessége ekkor sem állt helyzete magaslatán: az első sikerek hírére befejezettnek tekintette a háborút, s elhagyta őrhelyeit. A kuruc szimpatizánsok pedig egyenesen a Rákóczi-szabadságharc újrakezdésének hitték az akciót, ezért viszonylag békés bevonulásra számítottak. Így a húsz-huszonöt ezres tatár had akkor is akadálytalanul jutott át a Kárpátokon, s ellenállás nélkül végigrabolta Szatmárnémetiig a Szamos völgyét. A gazdag zsákmányt és sok foglyot szerző tatárok csak a törökök nándorfehérvári vereségének hírére fordultak vissza, s indultak a Tisza völgyében hazafelé. A magára hagyott parasztság azonban a vármegyék tisztjeinek vezetésével fegyvert fogott ellenük, s valóságos vesszőfutássá változtatta útjukat. Rajtaütéseik során tízezer rab kiszabadult, s a tatárok jelentős része is elpusztult.³⁰

Néhány elszigetelt eset kivételével 1658-ból viszont nem találni semmi nyomát a népesség ilyen aktív ellenállásának. A betörés hírére a nagysinkai országgyűlésre összegyűlt nemesség sietett haza családját menekíteni. Miután a kormányzó a hadba hívott parasztságot is elbocsátotta, a falvak lakosága is „elfutott”. Mindez akár természetesnek is tekinthető,

²⁸ Barcsai Ákos levele II. Rákóczi Györgyhez, 1658. aug. 28. In: Erdélyi Országgyűlési Emlékek XI. 421.; Rákóczi és Barcsai párbeszédés vitairata. In: Szalárdi: *Siralmas magyar krónikája*, 467–468.

²⁹ Még a fejedelmi tanács tagja, a jenői kapitányi tisztet betöltő Haller Gábor is arra panaszkodott, hogy az ellenállásra hajlóknak „nincs is ki mellé és hova” gyülekezniük, holott épp ő lehetett volna a szerveződé védelem egyik vezetője. Haller Gábor levele Teleki Mihályhoz, 1658. aug. 12. In: *Teleki Mihály levelezése*, 243.

³⁰ *Károlyi Sándor hadi előterjesztése s észrevételei az 1717-iki tatárjárásról*. Thaly Kálmán közlése. Századok, 1. évf. (1867) 1. sz. 55–68.; Szilágyi István: *Az utolsó tatárjárás*. In: Szilágyi Sándor–P. Szathmáry Károly (szerk.): *Szigeti Album*. Pest, 1860. 297–317.; Várady Gábor: *Savoyai Jenő és a Nándorfehérvár elleni hadjárat. 1716–1717*. Hadtörténelmi Közlemények, 7. évf. (1894) 2. sz. 204–212.; Obetko Dezső: *Az 1717-i tatárbetörés*. Hadtörténelmi Közlemények, 42. évf. (1941) 2–3. sz. 193–210.

hiszen ha a gyorsan mozgó ellenséges had már átlépte az ország határait, a kor hadviselési szokásai mellett a lakosság testi épségének és javainak megőrzésére nem kínálkozott jobb megoldás, mint biztonságosnak vélt helyekre menekülni. Ezt a kormányzat is átlátta, s háborús veszély esetén – sajátos polgárvédelmi intézkedésként – maga rendelte el a futásokat.³¹

Ezek a külső szemlélő számára pánikszerű menekülések többnyire nagyon is alapos rendben történtek. Georg Kraus az 1621-es tatár átvonulásról írva pontosan meg is fogalmazta ennek lényegét: „a föld népe biztonságos helyekre és minden vidék lakossága a várába húzódott”.³² Azok a falvak, melyek közelében nem volt megerősített hely, évszázadok óta barlangokban, erdők mélyén rendezkedtek be a nehéz idők átvészelésére. Olyannyira rendezett körülmények között zajlottak az ilyen események, hogy még a futások alkalmával elrejtett javaikban megkárosított tulajdonosok ügyeiről is külön törvények rendelkeztek az erdélyi törvénygyűjteményekben.³³

Az előzmények azonban arra utalnak, hogy 1658-ban a lakosság viselkedésében mégsem egyszerűen a védekezés logikus módját kell látnunk. Az erdélyiek már 1657-ben, II. Rákóczi György lengyelországi hadba vonulása után valamiféle bizonytalanság vett erőt. Egy átutazó francia állítólag így számolt be tapasztalatairól Barcsainak: „a község fél, retteg s mindenek panaszkodnak a fejedelemre, miért kellett elmennie.”³⁴

Amikor az emberek sejtelmei igazolódni látszottak, mert nyár végén Lubomirski marsall lengyel katonái valóban betörték a királyi Magyarország keleti vármegyéibe, automatikusan beindult a védekező mechanizmus. Noha az ellenség még a határig sem jutott el, marosvásárhelyi Nagy Szabó Ferenc szerint Erdélyben egymást tapodták az emberek a megerősített helyekre vezető utakon.³⁵

Ezt a pánikot látva még egyik-másik szemtanú is érzékelte, hogy valami nincs rendjén. Petrityvity Horváth Kozma szerint „... noha sok ellenség és pogányság fordulta meg egy-néhány ízben Erdélyt, [...] de ahhoz hasonló futás nem volt, mert a mint azt idehaza lévő emberek, s magam atyámfiái igazságosan beszélették, sokan mindeneket házokban hagyták, és csak maguknak nyerhessenek szabadulást, gyalog is futásra adták magukat, ezt pedig nemcsak az alja cselekedte az embereknek, hanem az alkalmas renden levők emberek. [...] ellenséget sem láttak, s mégis futottak előlük.”³⁶ A lakosság ingatag lelkiállapotát a vezetőik is észlelték. Basa Tamás, Háromszék főkapitánya épp emiatt tanácsolta a helytartónak, hogy ne hozza nyilvánosságra az erdélyi sereg vereségéről szállongó híreket.³⁷

³¹ Rhédey Ferenc jelentése, 1683. máj. 28. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. XVIII. Budapest, 1895. 123.; A korábbi tapasztalatok, az emberekben élő ellenségkép is arra készítette a lakosságot, hogy elmeneküljön a tatár támadás hírére. B. Szabó János: *Vázlat egy ellenségkép történetéről I. (A tatárok emlékezete Erdélyben, 1241–1621.)* Aetas, 11. évf. (1995) 1–2. sz. 12–16.

³² Kraus: *Erdélyi krónika*, 116.

³³ A székelyföldi védelmi intézkedésekről: Imreh István–Pataki József: *Kászonszéki krónika, 1650–1750*. Budapest, 1992. 30–31.; Tüdősné Simon Kinga: *Erdélyi védőrendszerek a XV–XVIII. században. (Háromszéki templomvárak)* Budapest, 1995. 41–44.

³⁴ Barcsai Ákos jelentésének melléklete, 1657. ápr. 27. In: *Erdély és az Észak-keleti háború*, II. 385.; A nemesség ellen izgatás miatt perbe fogott Gall Ferenc elleni tanúvallomások, 1657. júl. 8. In: Szádeczky Lajos (szerk.): *Székely Oklevéltár*. VI. Kolozsvár, 1897. 207–208.

³⁵ Nagy Szabó Ferenc: *Memoriale*. In: Mikó István (szerk.): *Erdélyi Történeti Adatok I.* Kolozsvár, 1855. 162.

³⁶ Petrityvity Horváth: *Önéletírása*, 31–32.

³⁷ „mert ha publicálja Kegyelmed, az egész ország elfut.” Basa Tamás levele Barcsai Ákoshoz, 1657. aug. 3. In: *Documente privitoare la Istoria Ardealului*, 1938. 316–317.

A következő évben már több menekülési hullám is követte egymást. Márciusban a moldvai vajda elűzésére érkező tatár csapatok keltettek nagy riadalmat a keleti határvidéken, majd június végén a Lugos környéki falvak feldúlásának híre rettentette meg a lakosságot.³⁸ Erdélyben a pánikhangulat július második felében tetőzött. Bornemisza Kata Teleki Mihályhoz intézett leveleiből kiderül, hogy miközben a főurak és a megyei nemesség egymásra mutogatva tétlenül várták a fejleményeket, már az ország belső területein is elkezdtek menekülni az emberek. A várt támadás azonban ekkor még elmaradt, s így augusztus első napjaira kezdett visszatérni a nyugalom. A Bodza-szoros megszállásának hírére azonban a tájékozottabb emberek már védtelennek ítélték az országot, s az addig várakozó állásponton lévők is elindultak menedéket keresni.³⁹

Ezekben a napokban a tájékozottság mértéke rendkívül fontos tényező volt. A kormányzat által szervezett közös védelem hiányában az ország tájegységeire hullott szét, s ezek egymástól elszigetelten, jelentős fáziseltolódásokkal reagáltak a veszélyhelyzetre. Míg a Barcaság lakói számára augusztus 29-én a kán távozásával véget ért a háború, Szeben környékén még augusztus 30-án is gyanútlanul estek áldozatul a tatár portyázóknak a vásárra igyekvő szászok. Ennek ellenére mégis leginkább a szász városok hírhálózata kötötte össze az ország különböző pontjait, s ennek köszönhetően sikerült összehangolni a szászok viselkedését az ellenséggel szemben. A szászok ugyan szívesen részt vettek volna Erdély védelmében, de meglepve látták a nemesség tétlenségét, s így inkább Brassó példáját követve, a békés egyezkedésre és a rabok kiváltására törekedtek.⁴⁰

Azokon a helyeken, ahol a tájékozottság mértéke nagyon eltérő volt, a magatartásformák is végletesen különböztek. Az ország közepén fekvő Mezőség „rossz hírekbe belefáradt” parasztsága a sok hiábavaló futás után már nem hitt az ellenség közeledtéről szóló híradásoknak. Így amikor Barcsai a bodzai betörés utáni valóságos veszélyhelyzetben elrendelte a népfelkelést és a futást, sokan nem engedelmeskedtek hadba hívó parancsának, sőt egyes helyeken ellenséges hangulat támadt a kormányzó ellen. Ám annak ellenére, hogy a tatárok elkerülték ezt a vidéket, végül az itteni parasztok is elfutottak.⁴¹

A másik véglet Gyulafehérvár jelentette. A kormányzati központ szerepét betöltő város, hol „elegyesleg” folytak „az szomszéd országokról az hírek”, sokkal élénkebben reagált a hadihelyzet minden változására. Talán itt támadt a legnagyobb riadalom már a Bodzaszorosbéli sáncok elvesztése után is. Amikor azután a helytartók is elhagyták a várost, a lakosság tömegesen menekült a fejedelmi székhelyről Szebenbe, valamint Zalatna és Abrudbánya felé a havasokba. „Hihetetlen mily páni remegéssel van itt mindenki eltelve! ezért a város is elhagyatott. Isten irlalmazzon magasságából annyi myriád lelkeknek; kik jobb és balkezek közt sem tudnak választani” – írta Gyulafehérvár végnapjainak tanúja, Isaac Basire udvari prédikátor. Gyulafehérvárt elhagyták polgárai, papjai és tanárai – köztük maga

³⁸ *Hidvégi Nemes János naplója*, 149.; Bornemisza Kata levele Teleki Mihályhoz, 1658. jún. 26. In: *Teleki Mihály levelezése*, 217.

³⁹ Bornemisza Kata levelei Teleki Mihályhoz, 1658. júl. 20., 22., aug. 6. In: *Teleki Mihály levelezése*, 227–228., 230.; Haller Gábor levele Teleki Mihályhoz, 1658. aug. 12. In: *Teleki Mihály levelezése*, 243.

⁴⁰ *Hidvégi Nemes János naplója*, 251.; Graff, Johann: *Siebenbürgische Ruin*. In: Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgen. II. Kiadta Kemény József. Klausenburg, 1840. 149–150.; Kraus: *Erdélyi krónika*, 316.; Brassó levele Szeben városához, 1658. aug. 8. In: *Documente privitoare la Istoria Romanilor*, XV/2. 1283–1284.; Segesvár Nagyszeben városához, 1658. aug. 26. In: Székely Oklevéltár VI. Kolozsvár, 1897. 217–219.; Michail Goldschmidt brassói bíró levele Besztercéhez, 1658. aug. 27. In: *Documente privitoare la Istoria Romanilor*, XV/2. 1285–1286.

⁴¹ Bornemisza Kata levelei Teleki Mihályhoz, 1658. aug. 7., 11. 20., okt. 3. In: *Teleki Mihály levelezése*, 237., 242., 248., 276.

Basire is. Ha nem is áll példa nélkül, de igencsak ritkán esett meg az erdélyi városok történetében, ami itt történt, amikor a veszély közeledtével egy fallal körülvett kulcsos várost a havasok menedékének kedvéért hagytak el lakói.⁴²

A legváratlanabb esemény mégis a jenői őrség reakciója volt. Jenő várának alig négy-napi körülfalazás után történt feladásáról meglepő módon a török–magyar várháborúk történetét tárgyaló régebbi történeti irodalomban még említés sem nagyon található. Holott a vár feladása a kortársak számára is megdöbbentő gyorsasággal ment végbe. A Barcsai-féle békekövetség egyik tagjának beszámolója szerint „az hirt hallek Barcsaj Uram, kerde Barcsaj Uram, miczoda volna Jenöt, ugy mondt, az Fő Vezernek meg adtak, mely hir mindnyayunknak nem kiczin szomorusat hozvan szivunkban, ez ily [hireknek] ... hitelt nem adhattunk, meg gondolvan Börös Jenőnekis mivoltat.”⁴³

Mivel nem is olyan rég még a többhetes védekezés után kapituláló helyőrségeket és várkapitányokat is – ha azok idegen származásúak voltak – sorozatosan árulónak bélyegeztek történelemkönyveink, úgy tűnik, mintha a jenőiekkel kapcsolatban még mindig e régi elfogultság kísértene. Az Erdély történetéről készült háromkötetes összefoglalás érintett fejezetének szerzője, Péter Katalin érthetetlennek tartja, Rákóczi miért végeztette ki a várat „a rettenetes túlerő pusztá látványára” feladó jenői tiszteket, s végül felteszi a költői kérdést: „Hogyan védték volna meg a várat?”⁴⁴

Mindennek fényében két dologra feltétlenül fel kell hívni a figyelmet. Egyrészt, mivel a védők helyzete előnyösebb, a várháborúk korában a támadó seregek szinte kivétel nélkül csak akkor kísérelték meg az ostromot, ha túlerőben voltak. Másrészt ez esetben nem egy gyöngye kis palánkvár, hanem Várad után az erdélyi végvár vonal második legjobban megerősített vára került harc nélkül török kézre. II. Rákóczi György uralkodása kezdetén Haller Gábor főkapitány vezetésével jelentős erődítési munkálatok folytak Jenő várában, aminek eredményeképpen a négysarokbástyás vár délkeleti bástyájának vonalát kiigazították, s az északkeleti kivételével a bástyákat kőborítással látták el. Haller még a Körösnek a vártól keletre fekvő szigetét is bekapcsolta a védelmi rendszerbe, s katonáskodó szerbeket telepített ide. 1654. augusztus 8-án már büszkén jelentette II. Rákóczi Györgynek: „Immár kegyelmes uram Isten áldomásából úgy vagyon megépítve csak addig is [a jenői vár], nem hiszem soha ilyen készülettel lett volna; [...] Isten segítsége mellettünk lévén igen derekas ellenségtől is alkalmas ideig nem félhetném, csak lennének emberek.”⁴⁵

A fejedelem gondoskodott erről is, így 1658 nyarán a török sereg érkezése előtt a vár nem látott hiányt katonákban. Krakko után itt bukkan fel ismét a fejedelem alvinci német zsoldosainak Konrád nevű kapitánya, s valószínűleg vele voltak Lengyelországból hazatért katonái is. Ide vezényelték több száz város, köztük Beszterce és Segesvár gyalogosait,

⁴² Baló László levele Teleki Mihályhoz, 1658. júl. 11., Petki István levele Teleki Mihályhoz, 1658. júl. 16., Kövér Gábor levele Teleki Mihályhoz, 1658. aug. 10. In: *Teleki Mihály levelezése*, 225., 227., 242.; Isaac Basirius levele II. Rákóczi Györgyhez, 1658. aug. 12. In: Szilágyi Sándor: *Vértanúk a magyar történelemből*. Pest, 1867. 136–137. A gyulafehérvári polgárok már 1603-ban sem voltak hajlandók vállalni egy esetleges ostromot tapasztalt katonákból álló védősereg támogatása nélkül, és már akkor is inkább a menekülést választották. Erdősi Péter: *A fejedelmi politikát támogató külföldi csoportok és a reprezentáció színterei Báthory Zsigmond udvarában (1581–1598)*. Kandidátusi disszertáció, kézirat. Budapest, 1997. Város és udvar című fejezet, 16–61.

⁴³ Németh: *„Ugyan ott Jenőnél*, 68.

⁴⁴ Péter Katalin: *A fejedelemség virágkora, 1606–1660*. In: Erdély története, II. Főszerk. Kőpeczi Béla. Budapest, 1988. 724.

⁴⁵ Szalárdi: *Síralmas magyar krónikája*, 319–320.; Haller Gábor levele II. Rákóczi Györgyhez, 1654. aug. 8. In: Erdélyi Történeti Adatok, IV. 106.

s a Zaránd megyei nemesek 200, valamint a Körös szigetén lakó szerbek 150 lovasa is a helyőrséget erősítette. Június végén a fejedelem katonáival kiegészülve a vár őrsége már több mint 1200 lovassal és gyalogossal vetett lest a gyulai törököknek. Így eléggé meglepő, hogy a várból harc nélkül kivonuló őrség csupán 350 főt számlált.⁴⁶

A nagyvezér hadának megjelenése előtt innen nem menekültek pánikszerűen a lakosok, sőt Jenő vált a környező vidék parasztjainak menedékévé. A török támadás fő célpontjának lakói a sokkal nyilvánvalóbb veszély árnyékában egészen az utolsó pillanatokig jóval magabiztosabban viselkedtek a külvilág felé, mint az erdélyiek. Ám az ostrom előtt hirtelen mégis tömegesen kezdtek menekülni Jenőből, s a távozó nőket és gyerekeket kísérve Rákóczi becslése szerint legalább 500 fegyverforgató személy is elhagyta a várat.⁴⁷

Az eseményekből világosan kitűnik, hogy önmagában sem a katonai tényezők, sem a tájékozottság mértékének vizsgálata nem adhat kielégítő magyarázatot az eltérő viselkedésmódokra. Hiszen miféle katonai érv szólhat amellett, hogy a fejedelemség legjobban megerősített városai, Brassó, Szeben, Kolozsvár sorra meghódoljanak a kán előtt, ha a támadó sereg tulajdonképp alkalmatlan volt a módszeres ostromokra, s még a kisebb kastélyok és templomerdők jelentős részét sem bírta elfoglalni.⁴⁸ Megfelelő számú emberrel és kellő elszántsággal talán még Gyulafehérvárt is meg lehetett volna oltalmazni, bár védelmi rendszere sebezhetőbb volt a szász városokénál, mert egy 16. században emelt kapubarbakán és Bethlen Gábor két sarokbástyájának felépítése után nem folytatódott a város korszerű erődítéseinek kiépítése, s a 17. század közepén már középkori városfalai is sokhelyütt rossz állapotban voltak.⁴⁹ A Mezőségen lakó parasztok és a jenőiek egyaránt kései menekülése vi-

⁴⁶ A jenői szerbekről: Szalárdi: *Siralmas magyar krónikája*, 187.; a szász városok katonaságáról: Barcsai Ákos levele Teleki Mihályhoz, 1658. júl. 11. In: *Teleki Mihály levelezése*, 225.; Kraus: *Erdélyi krónika*, 315.; az egyesített hadakról: Újlaky László és Thúry Mihály levelei Teleki Mihályhoz, 1658. jún. 22. In: *Teleki Mihály levelezése*, 213–214.; a kivonuló őrség létszámáról: Szalárdi: *Siralmas magyar krónikája*, 431.

⁴⁷ E magabiztosság jellegzetes példája Diószegi Kristóf jenői lovashadnagy leveleinek visszatérő fordulata: „Félünk ugyan édes Sógór uram, de hála istennek meg nem ijedtünk.” Diószegi Kristóf levelei Teleki Mihályhoz, 1657. de. 14., 1658. ápr. 2. In: *Teleki Mihály levelezése*, 99., 159. A lakosság nehezen mozdult (Teleki Jánosné levele fiához, 1658. máj. 5. In: *Teleki Mihály levelezése*, 179.), a hangulat lassan mégis kezdett megváltozni, bár a vár alkapitánya, Újlaki László mindvégig igyekezett cáfolni az emberek meneküléséről szóló híreket (Újlaki László levelei Teleki Mihályhoz, 1658. ápr. 25., jún. 17. In: *Teleki Mihály levelezése*, 209.). Augusztus végére azonban nyilvánvalóvá vált, hogy Jenőben megváltozott a közhangulat. „Sok embereknek úgy látom igen megváltozott az elméje. Bizony féltő, hogy [...] várszállás lenne, csak igen kevesen ne maradnánk, ha keményebb ember közöttünk nem léssen.” – írta ekkor Thúry Mihály Jenőről Telekinek. (1658. aug. 22. In: *Teleki Mihály levelezése*, 251.); Szalárdi: *Siralmas magyar krónikája*, 430–431.; II. Rákóczi György levele anyjához, 1658. szept. 6. In: *Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria*. XXIV. Budapest, 1875. 558.

⁴⁸ B. Szabó: *II. Rákóczi György*, 256–260.

⁴⁹ Collins, L. J. D.: *The Military organization and Tactics of the Crimean Tartars, 16th–17th centuries*. In: Parry, J. J. Parry – M. E. Yapp. (ed.): *War, Technology and Society in the Middle East*. London, 1975. 271–272. Hídvégi Nemes János elégedetten jegyezte fel naplójába: „Mindennyi sok pogányság is nem vette meg Bodolát, Prázmárt, Hermányt és Szent Pétert, sőt csak meg sem hódoltak Hermány és Szent Péter.” (*Hídvégi Nemes János naplója*, 251.); Gyulafehérvár védműveiről: Szalárdi: *Siralmas magyar krónikája*, 96.; *Ballaban György naplója*. In: II. Rákóczi György esküvője. Összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, a kísérő tanulmányt és a jegyzeteket írta, a mutatókat készítette Várkonyi Gábor. Budapest, 1990. 40.; Kovács András: *Az építkező Bethlen Gábor és székvárosa*. In: Kovács András – Sipos Gábor – Tonk Sándor (szerk.): *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár, 1996. 276–284. Igaz, 1603-ban még a kor-

szont arra mutat, hogy némely eseteket, például a lakosság reagálásának időbeli különbségeit az információáramlás egyenlenségeivel sem lehet indokolni, elvégre Jenő lakosai cselekedetük előtt is régóta tisztában voltak az őket fenyegető veszedelemmel.

Szükségesnek látszik tehát egy olyan megközelítés, ami elsősorban nem a közvetlen külső körülmények hatásait vizsgálja. Ennek egyik lehetséges módját a szociálpszichológia kínálja, amivel már a 20. század közepén a korábbinál jóval alaposabban lehetett leírni és elemezni a tömegek viselkedését. A második világháború élményei, a tömeges visszavonulások, menekülések nyomán nagy figyelem fordult e jelenségek felé. Ennek eredményeképpen Martha Wolfenstein természeti és civilizációs katasztrófák vizsgálata nyomán 1957-ben publikált könyve már áttekinthető vázlatot nyújtott a nagyobb csoportok pániknak nevezett viselkedéséről.⁵⁰

Eszerint meg kell különböztetni a lassan közeledő veszélyek (mint például egy árvíz) és a hirtelen bekövetkező katasztrófák által kiváltott viselkedésmódokat. Első esetben három fázisra lehet megkülönböztetni. A megelőző periódust, amikor az emberek főként kétféle, egymással szöges ellentétben álló magatartást tanúsítanak: egyfelől túlzottan félnek, másfelől még a veszély gondolatát is elutasítják. A következő, ún. kritikus periódust további három időszakra lehet bontani. Az első, sokk-időszakban a többség bénult tehetetlenségbe süllyed, s csak igen kevesen őrzik meg a hidegvérüket. A második fázisban tömegessé válnak a szélsőséges érzelmi megnyilvánulások, s kezdetét veszi a külső szemlélők számára – tévesen – rendezetlennek tűnő „pánik”, amikor mindenki csupán saját menekülését szem előtt tartva, összhang nélkül cselekszik. Csak a harmadik fázisban válnak általánossá az interakciók, ekkor kerül sor közös cselekvésekre, ekkor bukkannak fel a rögtönzött vezetők. A harmadik, ún. poszt-kritikus fázisban a tapasztalatok feldolgozása folyik, amikor az egyének és közösségek kialakítják viszonyukat a bekövetkezett csapásokhoz.⁵¹

Mindezt összevetve a fentebb leírt 1658-as példákkal, érdekes egyezések tűnnek fel. A kortársak beszámolóí alapján úgy tűnik, hogy II. Rákóczi György 1657. januári távozása után Erdélyben tipikus magatartássá vált a túlzottan tűnő aggodalom. A modell az ilyen viselkedés okának a büntudat érzését tartja, mivel a várható katasztrófa gyakran az egyén vagy a közösség büntetésének tűnik. Ha természeti csapások esetén ez a kapcsolat homályosnak és irracionálisnak látszik is, olyan bizonytalan kimenetelű hadivállalkozások esetén, mint a lengyelországi hadjárat vagy az Oszmán Birodalommal való szembeszállás, sokkal inkább racionálisnak tekinthető a megtorlástól való félelem.⁵²

szerű erődítések hiányában sem ítélték védhetetlennek a várost és a palotát Basta tábornok hivatásos katonái. Szamosközy István: *Erdély története*. Fordította Borzsák István. Válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta Sinkovics István. Budapest, 1963. 310–312.

⁵⁰ Stoetzel, Jean: *La psychologie sociale*. Paris, 1963. 225–274. A szociálpszichológiai szempontok alkalmazása a történettudományban ma már korántsem új jelenség, számos területen folytak ilyen természetű kutatások. Csepeli György: *Szociálpszichológia*. Budapest, 1997. 89–92.; Wolfenstein, Martha: *Disaster: a psychological essay*. London, 1957.

⁵¹ Wolfenstein: *Disaster*, i. m.

⁵² Rákóczinak a lengyelországi hadjárat előtt a protestánsok sérelmeire és személyes sértettségére hivatkozó, egyházi segédlettel folytatott propagandája nem volt túl sikeres. Amellett, hogy a 17. század közepén a felekezeti propaganda már nem volt feltétlenül eredményes, a külpolitikai orientáció ingadozása és a fejedelem bizonytalan kapcsolata a lengyel politikai éllel megátolta, hogy kellő időben ráhangolják a fejedelem lakosságát a lengyelek elleni háborúra. Emiatt igen sok ellenérzés támadt a lengyel háborúval szemben. Lukács Zs: *Propaganda és közvélemény*, 69., 81. Lukács Zs. Tibor vélekedésével szemben azonban igenis fellelhetők a fejedelmi propaganda nyomai: Kornis Gáspár *feljegyzései*. Közli Szilágyi Sándor. Új Magyar Múzeum, 1860. 337–338.; Szalárdi: *Síralmas magyar krónikája*, 349.; Kárpáthy-Kravjanszky Mór: *I. Rákóczi Ferenc katolizálásának politikai vonatkozásai*. Budapest, 1940. 10–11.

Ennek párhuzamával, a veszély gondolatát elhárító magatartással viszont a jenőiek viselkedése mutat rokonságot. Erre utal az ideiglenes védelmi készülétek elhanyagolása, valamint a részegségbe torkolló mulatozások is, amelyek egészen a török sereg érkezéséig folytatódtak. A modell ezt a magatartást olyan emberekre tartja jellemzőnek, akiket épp a veszély feldolgozhatatlansága miatt zavarnak az elővigyázatossági intézkedések, amelyek személyes érintettségükre irányítanak a figyelmüket. Ezt az állítást Jenő várának helyzetével összekapcsolva, már felvázolható egy hipotézis, ami végül megmagyarázhatja a jenőiek meglepő viselkedését.⁵³

Jenő és Lippa várát a tizenöt éves háború során sikerült visszaszerezni a törököktől, de az Oszmán Birodalom sohasem volt hajlandó elismerni ezt végleges állapotnak, s e várak hovatarozásának kérdése megterhelte a fejedelemség és a Porta viszonyát. A várak lakói, akiknek háza, földje, vagyona a várak erdélyi birtoklásától függött, a végsőkig ragaszkodtak a fejedelemséghez. Amikor 1616-ban Bethlen Gábor taktikai lépésként kénytelen volt lemondani Lippáról, a mindenre elszánt lippaiakat ostrommal kellett kiűzni lakóhelyükről.⁵⁴

Ez az eset precedenst teremtett a végeken élők kiszolgáltatottságára. Jenő évtizedekig szálla maradt a hódoltsági törökök szemében, s az erdélyi politikusok hajlottak rá, hogy a végváriak rovására rendezzék ezt a kérdést. Ez állandó létbizonytalanságban tartotta a jenőieket, amit II. Rákóczi Györgynek nagyon ügyesen sikerült felhasználni Rhédey elleni fellépésekor 1657 őszén. Az emberek valószínűleg úgy próbáltak együtt élni a fenyegetéssel, hogy igyekeztek kizárni tudatukból az erre vonatkozó tényeket. Rákóczi szerepvállalása is kiváló lehetőséget nyújtott arra, hogy a súlyos helyzettel járó felelősségvállalás terhére teljes egészében a fejedelem személyére hárítsák át. Amikor a lakosság a török sereg érkezésének előestéjén rádöbbsent, hogy irracionális várakozásaikkal ellentétben a fejedelem sem mentesítheti őket helyzetük következményeitől, megkezdődött a menekülés. A távolból Rákóczi hiába biztatta segítségével jenői tisztjeit, s hiába igyekezett minél jobban megközelíteni seregével a várat, hogy „szívet adjon nekik”, a közemberek ezt nem érzékelték, a tájékozottabb tisztikar tagjai pedig – állítólag a várban megjelenő kórtól sorra megbetegedve – nem voltak képesek meggátolni a véderő jelentős részének távozását.⁵⁵

A következő kritikus időszakot a jelenlegi forrásadottságok mellett nem lehetséges a modell mintájára tagoltan vizsgálni. Órára, napra pontos feljegyzések híján csupán távoli összképet adnak a pánikról készült leírások. Az 1717-es tatár betöréssel összehasonlítva mégis ebben a periódusban a legszembetűnőbbek az eltérések. Hatvan évvel később számos olyan személyiség emelkedett ki a lakosság köréből, akik igen eredményesen szervez-

⁵³ Teleki Jánosné levele fiához, 1658. ápr. 19. In: *Teleki Mihály levelezése*, 173.; Thúry Mihály levele Teleki Mihályhoz, 1658. aug. 22. In: *Teleki Mihály levelezése*, 251.; Szalárdi: *Síralmas magyar krónikája*, 434.

⁵⁴ A jenőiek kitarásának anyagi okairól: Újlaki László levele Teleki Mihályhoz, ápr. 25., Teleki Jánosné levele fiához, 1658. márc. 31., ápr. 4. In: *Teleki Mihály levelezése*, 156., 162., 177.

⁵⁵ Borsos Tamás, Bethlen portai követének véleménye Jenő ügyéről: „Mit kedvez őnagysága, vagy egy ország egynéhány embernek Jenőbe, hogy egész Erdélyt füstöljék, rabolják el érte?” In: Borsos: *Vásárhelytől*, 248.; a jenőiek Rákóczihoz vetett vakhitéről: Szalárdi: *Síralmas magyar krónikája*, 434–435.; Rákóczi segítőkészségéről és a tisztek betegségről: II. Rákóczi György levele Teleki Mihályhoz, 1658. jún. 13., II. Rákóczi György levele Újlaki Lászlóhoz, 1658. aug. 30. Hadtörténelmi Közlemények, 7. évf. (1894) 1 sz. 41., 1894/1. 42.; II. Rákóczi György levele anyjához, 1658. aug. 30. In: *Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria. XXIV.* 558.; Szalárdi: *Síralmas magyar krónikája*, 431.; a jenőiek magára hagyottságának érzéséről: Újlaki László levele Teleki Mihályhoz, 1658. aug. 23., 25., Teleki Mihályné levele fiához, 1658. aug. 23., 25. In: *Teleki Mihály levelezése*, 253–254., 258–259.

ték meg és vezették harcba a parasztságot a Felső-Tisza vidékén. Az ehhez hasonló szerveződést 1658-ban elsősorban nem az akadályozta, hogy a természeti körülmények nem kedveztek a népi ellenállásnak, hanem az, hogy a kritikus szakasz harmadik fázisában igen kevés alkalmas, ambiciózus vezető tűnt fel. E különbség oka feltehetően az volt, hogy míg 1717-ben az ország lakossága már több mint három évtizede szenvedett a szinte állandó hadiállapottól, s a kuruc hadseregben sokan szert tettek haditapasztalatokra, az 1658-as török háborút megelőzően Erdély lakossága egy emberöltőn át békességben élt. Erre a különbségre hívja fel a figyelmet az is, hogy az aktív ellenállás példái – mint a gyergyói Gergely deák szárhegyi győzelme vagy Torockó megoltalmazása – többnyire a katonai szervezetben élő, hadakozásban járatosabb székelységhez köthetők. Ugyanakkor a szász Szeben tanácsa – noha kellőképpen el volt látva municióval, s a városba menekült magyar nemesek és parasztság is kész voltak részt venni a védelemben – a tárgyalások mellett döntött, mert túlságosan nagyra vélte az ellenség erejét. A szászok esetében Johann Graf külön kiemelte a békés életmód szerepét városaik behódolásában.⁵⁶

Következtetések

Mindezekből arra a következtetésre juthatunk, hogy 1658-ban az általános vélekedéssel ellentétben nem egyszerűen a rendelkezésre álló erők elégtelensége szolgáltatta ki Erdélyt az ellenséges csapatoknak. Barcsai Ákos helytartó és a rendi ellenzék vezérei csupán a törökökkel való megegyezés szükségességét tartották szem előtt, közben pedig szinte teljesen elhanyagolták az előkészületeket egy esetleges ellenséges betörés elhárítására. A kellő óvatossággal párosuló erélyes vezetés nélkül pedig még a rendelkezésre álló lehetőségeket sem tudta kihasználni az ország.

Emellett lett volna több esély a sikeres lokális védekezésre is, csak hogy erre a lakosság mentálisan nem volt felkészülve. Az erdélyiek jelentős része olyan elháríthatatlan bajnak tekintette az ellenség betörését, mint amilyenek a természeti csapásokat tekintik manapság. Erdély „katasztrófájának” egyik okát tehát épp abban lehet fellelni, hogy a tizenöt éves háború utáni békés évtizedekben a fejedelemség lakossága elveszítette vérrel szerzett tapasztalatait és ellenállóképességét háborús helyzet esetére.

Mindez természetesen aligha menti a „professzionális” végvári katonaság viselkedését, hiszen a történeteknek az ő esetükben sincs szorosan vett katonai oka. A második legerősebb végvár, Jenő védőinél a döntő pillanatokban bekövetkezett a teljes morális összeomlás, amire aligha lehet sok példát felhozni a magyarországi várháborúk történetéből. Összességében pedig feltétlenül hangsúlyozni kell az események lélektani vonatkozásait, melyek nélkül még a legegzezaktabban kutatható hadtörténeti események sem érthetők meg mindig a maguk teljességében.

⁵⁶ Graff: *Siebenbürgische Ruin*, 151.